

Аспектуально-фазова специфіка багатократних дієслів семантичної групи 'звуки, притаманні людині'

Стаття присвячена особливостям аспектуально-фазових модифікацій багатократних дієслів семантичної групи 'звуки, притаманні людині'. Виявлено, які фазові значення можуть приєднуватися до основ багатократних дієслів досліджуваної групи.

Ключові слова: багатократні дієслова, початковість, тривалість, результативність кумулятивне значення, дистрибутивне значення.

Питання про кратність неодноразово привертало увагу російських та українських мовознавців (Ю.С. Маслов, О.В. Бондарко, О.М. Соколов, Н.С. Авілова, М.Я. Гловінська, В.С. Храковський, С.О. Соколова, О.Я. Титаренко, О.І. Семиколєнова, М.О. Шелякін, О.В. Петрухіна та інші). В українському мовознавстві розглянуто різні аспекти цієї проблеми, зокрема пов'язані з вивченням окремих родів дієслівної дії або їхніх груп (Т.М. Сидоренко, Т.К. Денисюк), семантичного поля багатократної і розподільної дії (Н.М. Мединська). В україністиці описано функціонально-семантичне поле ітеративності (Л.І. Паріляк), функціонально-семантичне поле квантитативності (Бронікова С.А.), засоби вираження кратності (А.А. Тронь) тощо.

Різні підходи спричиняють неоднозначність тлумачення кратності. У своєму дослідженні розглядаємо кратність як категорійне аспектуальне значення, яке виражає неоднократне, повторюване відтворення дії в часі й просторі безвідносно до кількості повторень. Загальне категорійне значення кратності пов'язується з інтерпретацією поняття кількості, що виражається насамперед в усвідомленні значень, «які приєднуються до дієслівних лексем і характеризуються за кількістю „крат” або семантикою безперервності / переривчатості та є в цілому семантично і формально однорідними» [4, 125].

На думку В.С. Храковського, кратність реалізується як сукупність двох співвідносних значень «однократності» й «багатократності», одне з яких додається до значення дієслівних лексем, що сполучаються з цією семантичною ознакою» [5, 65 – 77]. Отже, семантика багатократності виявляється насамперед у бінарній опозиції, яка, у свою чергу, виражена протиставленням дієслів НДВ і дієслів ДВ із суфіксом *-ну-*.

Проведене дослідження виявило, що частина дієслів української мови актуалізує протиставлення за ознакою багатократність / однократність. Зі Словника української мови в 11 томах вилучено і проаналізовано всі дієслова із семантикою кратності, які розподілено на 14 семантичних груп (СГ): 'звуки, притаманні людині', 'звуки, притаманні істотам', 'звуки предметів / явищ природи', 'бити, кидати, стріляти', 'рух, зміна положення в просторі',

‘мовленнєва діяльність людини’, ‘фізичний вплив на об’єкт / суб’єкт’, ‘фізична дія без впливу на об’єкт / суб’єкт’, ‘фізіологія’, ‘дії, пов’язані з рідиною’, ‘зоровий ефект’, ‘падіння’, ‘вживання їжі, питва’, ‘особливості ходи’. Особливістю дієслів СГ ‘звук, притаманні людині’ є те, що під час перфективації вони здебільшого утворюють опозицію за ознакою «багатократність» / «однократність», а також активно зазнають аспектуально-фазових модифікацій. **Актуальним** є дослідження аспектуально-фазових модифікацій цих дієслів.

Метою роботи є вивчення аспектуально-фазових особливостей багатократних дієслів СГ ‘звук, притаманні людині’ і встановлення причин відсутності похідних дієслів цієї групи з певними фазовими значеннями.

Відповідно до мети визначено такі **завдання**: довести кратну природу дієслів СГ ‘звук, притаманні людині’; виявити всі можливі фазові модифікації цих дієслів; з’ясувати вплив семантичних особливостей дієслів СГ ‘звук, притаманні людині’ на здатність виражати фазові відтінки.

СГ ‘звук, притаманні людині’ складає значний шар дієслівної лексики української мови, що актуалізує багатократне значення. Дієслова цієї групи виражають різноманітні звуки, які свідомо або несвідомо видає людина. Вони можуть бути пов’язані з вигуками (*ойойкати* – *ойойкнути*, *тпрукати* – *тпрукнути*), із наслідуванням звуків тварин або птахів (*гагакати* 2 – *гагакнути*, *скавучати*, *скавчати* 2 – *скавкнути*), а також зі звуками, що супроводжують природні фізіологічні процеси людини (*гика*□*ти* – *гикну*□*ти*, *кашляти* – *кашлянути*). Ці звуки завжди дискретні. Дієслівні форми НДВ виражають кратність дії, а ДВ – її одноразове виявлення, матеріально виражене суфіксом *-ну-*: *ахати* 1 – *ахнути*, *гейкати* – *гейкнути*, *гоготати*, *гоготіти* 3 – *гогоннути*, *мукати* 2 – *мукнути*, *гикати* – *гикнути* тощо: *Артамонов намагався думати про батьків, як вони зрадіють, побачивши його, як будуть охати й ахати, пританцьовуючи від радості* (Л. Дмитренко). – *Євгеній аж ахнув при такому несподіванім обороті справи* (І. Франко); *Отак ішов Антосьо,.. а за ним тихою ступою чорні воли в возі, набитім соломою в драбини, і гейкав чоловік* (А. Свидницький). – *Вугляр узяв у руки свій батіг і гейкнув на помучені коні* (І. Франко).

Логічно було б вважати, що кількість форм НДВ і співвідносних форм ДВ має бути однаковою, проте для частини дієслів НДВ цієї СГ, що виражають багатократність, словник не фіксує співвідносних однократних форм ДВ (*агукати*, *ахкати*, *клетотати* 4, *курзикати* 2, *хихотати* 2, *хрумати* 1 та ін.): *Мала четверту онуку, Колискову турчала, агукала* (А. Малишко); *Гребці і весла положили, Та сидя люлечки курили і кургикали пісеньок* (І. Котляревський). Припускаємо, що від деяких дієслів форми ДВ є можливими: *агукнути**, *курликнути** тощо.

Як зазначає В.С. Храковський, однократних форм гіпотетично немає тоді, коли багатократні дієслова позначають діяльність, що складається з послідовності слабодискретних квантів, часові інтервали між якими прагнуть до нуля (*дзвонити*, *терти* тощо). Водночас деякі багатократні дієслова з подібною семантичною структурою мають співвідносні однократні дієслова

(*кричати* – *крикнути*). Проте багатократне дієслово *кувати*² (про зозулю), у якого чітко виділяються окремі кванти, не має співвідносного однократного дієслова. На думку науковця, найбільш адекватне пояснення спостереженого явища, очевидно, полягає в нереалізованості семантично й формально детермінованого дериваційного процесу [6, 228].

У процесі перфективізації дієслів з багатократним значенням беруть участь префікси, які модифікують семантику мотиватора без її подальшої нівеляції. Під фазовістю, вслід за О.М. Соколовим, розуміємо вираження обмеженості процесу будь-яким часовим відрізком від моменту його початку до завершення [2, 128]. Дослідження показало, що в процесі перфективізації багатократні дієслова зазнають аспектуально-фазових модифікацій: набувають кратнопочаткового, кратно-тривалого і кратно-результативного значення [1, 95].

Так, префікс *за-* в поєднанні з багатократними основами мотивує похідні з кратнопочатковим значенням: *ахати* – *заахати*, *гейкати* – *загейкати*, *гикати* – *загикати*, *кихкати* – *закихкати*, *кректати* – *закректати* 1, *музикати* – *замузикати* 1,2, *нокати* – *занокаати*, *пхикати* – *запхикати*; *ахати* – *розахатися*, *бухикати* – *розбухикатися*, *кректати* – *розкректатися*, *ойкати* – *розойкатися*, *охати* – *розохатися*, *пхикати* – *розпхикатися*, *хлюпати* – *розхлюпатися*, *хникати* – *розхникатися* тощо. На зразок: *Знов полізла [Кайдашиха] на піч, заохала й знов лягла одпочивать* (І. Нечуй-Левицький). – *Того ж таки тижня самого занедужала панночка. Охає і стогне, і кричить* (Марко Вовчок); *Пастухи, наблизившись до укриття опришків, голосно загейкали на худобу* (В. Гжицький). – *Отак ішов Антосьо ... а за ним тихою ступою чорні воли в возі, набитім солосою в драбини, і гейкав чоловік* (А. Свидницький).

Конфікс *роз-...-ся* зі значенням інтенсивного початку дії також мотивує дієслова з кратнопочатковою семантикою: – *Це вже дід твій запалив люльку та розшвендявся та розбухикався так, що й мертвого розбудить* (Ю. Збанацький). – *Насилу повертається [Хівря].. по хаті, та тільки кахикає та бухикає* (І. Нечуй-Левицький); – *Ти наче цупкий, корінням вріс в ґрунт, вітер тебе не повалить, і сонце тебе не засмажить у висохле стебло. А чого ж ти розхникався?* (П. Автомонов). – *Уляна з злістю й ненавистю глянула у той куток, де в колиці хникало маленьке, червоненьке, нікому нічого не винне дитячко* (М. Коцюбинський).

Дієслівні основи СГ ‘звук, притаманні людині’ мотивують кратно-тривалі форми ДВ з префіксом *по-*: *гейкати* – *погейкати*, *кахикати* – *покахикати*, *музикати* – *помузикати*, *мурмотати*, *мурмотіти* – *помурмотати*, *помурмотіти*, *нокати* – *понокати*, *охати* – *поохати*, *пхикати* – *попхикати*, *ухати* – *поухати* тощо. Наприклад: – *Насилу повертається оте одоробало по хаті, та тільки кахикає та бухикає, та сопє, а прийде вечір, то все стогне* (І. Нечуй-Левицький). – *Він пошпортав рукою в потертому портфелі. Витяг звідти якісь папери, покахикав* (С. Журахович); *Микола час од часу музикав, підсідав до піаніно, брав акорди* (Олесь Досвітній). – *Він перечитав листа при мені, помузикав-помузикав і сказав, що прийде* (І. Микитенко).

Префікс *про-* приєднується до дієслівних основ групи ‘звук, притаманні людині’, які набувають семантики обмеженості багатократної дії в часі: *ахати – проахати, бухкати – пробухкати, ойкати – проойкати, охати – проохати, охкати – проохкати* 2, *сичати – просичати* 3, *стогнати – простогнати* 3, *хрипіти – прохрипіти* 3 тощо. На зразок: *А вночі, як спала [Маріка], бухкала так густо, як велика* (С. Васильченко). – *Цілісіньку ніч пробухикав [Юхим]* (Юрій Збанацький); *В другому кінці вагона дедалі голосніше стогнав обпалений танкіст* (О. Гончар). – *Он учора, як сова та, як сич, цілу ніч простогнала [Загнибідиха] та проголосила* (Панас Мирний) – *Раптом простогнав Василь Максимович – тим довгим здавленим стогоном, коли сниться щось жахливе* (Ю. Шовкопляс). Зауважимо, що для актуалізації тривало-кратного значення багатократними дієсловами з префіксом *про-* необхідними є контекстуальні лексичні засоби (детермінанти тривалості). В останньому прикладі актуалізована однократна дія, посилена наявністю детермінанта миттєвості *раптом*.

Дієслівні основи СГ ‘звук, притаманні людині’ з подвійним префіксом *попо-* актуалізують багатократну семантику з відтінком тривалості й інтенсивності: *кричати – попокричати, стогнати – попостогнати*. На зразок: *Вічно товчуться [у заїзді] оті створіння [люди], кричать, метушаться і сміються* (М. Коцюбинський); *Поранений глухо стогнав* (П. Кочура). — *Що вже попокричав, що попостогнав уві сні, так бодай і не згадувати...* (Остап Вишня).

Аналіз показав, що через природну відсутність семантичної ознаки ‘спрямованість на досягнення результату’ досліджувані дієслова мотивують результативні перфективи нерегулярно. Так, у словнику зафіксовано такі кратно-результативні похідні від базових дієслів СГ: *гарикати – нагарикати, свистіти – обсвистіти, свистати – освистати, цькувати – підцькувати* 1, *квилити – проквилити* 1 тощо, однак не подано ілюстрацій уживання. До інших же дієслів співвідносних кратно-результативних форм не подано.

Характерно також, що дієслова цієї групи не мають похідних зі значенням кумулятивності і дистрибутивності. Як зазначає С.О. Соколова, обов’язковою ознакою кумулятивних дієслів є «зосередження результатів дії в одному місці або в одній особі», а особливістю дистрибутивів «полягає в тому, що дія охоплює певну (велику) кількість об’єктів або суб’єктів, роз’єднаних у просторі або / та часі, по черзі, один за одним» [3, 135]. Вважаємо, що відсутність кумулятивних і дистрибутивних форм спричинена семантичною особливістю, спільною для дієслів досліджуваної групи: звук, властивий людині, не можуть бути зосереджені в одному місці або охоплювати якусь кількість дискретних об’єктів / суб’єктів.

У системі дієслівного словотвору виокремлюють багатократні дієслова (ітеративи), які формально займають позицію НДВ II, але є похідними від базових дієслівних основ НДВ шляхом приєднання формантів (префіксів та ітеративних суфіксів, а подекуди й постфіксів). За ознакою багатократність / однократність ці дієслова в опозицію не вступають.

Зазначимо, що форманти надають дієслівним основам СГ ‘звук, притаманні людині’ різних відтінків ітеративного значення:

- переривчасто-пом’якшувального: *гейкати – погейкувати I, гикати – погикувати, кахикати – покахикувати, нокати – понокувати, нукати – понукувати, плямкати – поплямкувати, стогнати – постогнувати, хмикати – похмикувати* (– *Той білий [чоловік] пасе – ще й погейкує на худібку* (М. Коцюбинський); *Професор раз за разом мерзлякувато потирає руки й часто покахикував* (Ю. Шовкопляс));

- процесно-пом’якшувального: *гарикати – підгарикувати, кахикати – підкахикувати, ньокати – підньокувати, хлипати – підхлипувати, хихикати – підчихикувати, цмокати – підцмокувати* (*Пан Дулькевич пробрався до руїн замка, де замість нього стояв на варті Кліфтон Честер, і почав тихенько підкахикувати, щоб звернути на себе увагу* (П. Загребельний); *Погоничі підньокують, де й батога, а як хто, то й плече під люшню підставить* (А. Головка));

- процесно-супроводжувального: *ахкати – приахкувати, плямкати – приплямкувати, хлипати – прихлипувати, цмакати – прицмакувати* (*Від радості, що зараз закурить, враз пожвавішав [Кузьма]: притупував чобітьми, приахкував, прицмокував і навіть пересмикував плечима* (Григорій Тютюнник); *Принюхується Йонька до ключової дірки, висмоктує з конюшні.. повітря, приплямкує губами: є коники, обзиваються, господаря почули* (Григорій Тютюнник));

- тривало-взаємного: *свистіти – пересвистуватися* (*Пастухи пересвистувалися з полонини на полонину. Вони розуміли так один одного* (А. Турчинська)).

Отже, аналіз аспектуально-фазових модифікацій багатократних дієслів СГ ‘звук, притаманні людині’ виявив, що ці дієслова утворюють похідні зі значенням початку, певної тривалості й ітеративності. Фазове значення результативності (зокрема, кумулятивності і дистрибутивності) для дієслів цієї групи не характерне, тому що позначувані дії не можуть виражати накопичення результату дії, а також не пов’язані з певною або великою кількістю охоплених об’єктів / суб’єктів, що зумовлене особливостями їх семантики.

Перспективним є дослідження особливостей аспектуально-фазових модифікацій інших семантичних груп багатократних дієслів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ачилова О.Л. Аспектуально-фазові модифікації дієслів багатократної семантики в сучасній українській мові / О.Л. Ачилова // Категорії глагольної множественности в славянських і неславянських мовах (синхронія і діахронія). – Скоп’є : Филолошки факультет «Блаже Конески», 2011. – С. 94 – 101.
2. Соколов О.М. Основы имплицитной морфологии русского языка. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 203 с.
3. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С.О. Соколова. – К. : Наукова думка, 2003. – 283 с.

4. Теория функциональной грамматики : Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / [под ред. А. В. Бондарко]. – Л., 1987. – 348 с.

5. Храковский В. С. Типы грамматических описаний и некоторые особенности функциональной грамматики / В. С. Храковский. – М. : Наука, 1985. – 198 с.

6. Храковский В. С. Мультипликативы и семельфактивы (проблема видовой пары) / В. С. Храковский // Семантика и структура славянского вида. – Kraków : Wydawnictwo Naukowe WSP. – 1997. – С. 227 – 239.

Статья посвящена особенностям аспектуально-фазовых модификаций многократных глаголов семантической группы ‘звуки, свойственные человеку’. Установлено, какие фазовые значения могут присоединяться к основам многократных глаголов исследованной группы.

Ключевые слова: многократные глаголы, начинательность, длительность, результативность, кумулятивное значение, дистрибутивное значение.

This article is about peculiarities of the aspectual phasal modifications of the frequentative verbs from semantic group “sounds, intrinsic to humans”. The article identifies the phasal meanings, which may attach to the stem of the verbs from the studied group.

Key word: frequentative verbs, inception, continuity, resultativeness, cumulative meaning, distributive meaning.